श्रीः ॥

वैशेषिकदर्शनम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥ यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः ॥ २ ॥ तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ३ ॥ धर्मविशेषप्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥ रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥ उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमनमिति कर्माणि ॥ ७ ॥ सदनित्यं द्रव्यवत् कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥ ९ ॥ द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥ कर्म कर्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥ न द्रव्यं कार्यं कारणं च भवति ॥ १२ ॥ उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥ कार्यविरोधि कर्म ॥ १४ ॥ क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥ द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारण-[redacted] इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥ एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम् ॥ १७ ॥ द्रव्यगुणकर्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥ १८ ॥ तथा गुणः ॥ १९ ॥ संयोगविभागवेगानां कर्म समानम् ॥ २० ॥ न द्रव्याणां कर्म ॥ २१ ॥ व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥ द्रव्याणां द्रव्यं कार्य्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥ गुणवैधर्म्यान्न कर्मणां कर्म ॥ २४ ॥ द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥ २५ ॥ असमवायात् सा-

मान्यकार्यं कर्म न विद्यते ॥ २६ ॥ संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥ रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥ गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥ संयोगविभागाश्च कर्मणाम् ॥ ३० ॥ कारणसामान्ये द्रव्यकर्मणां कर्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

कारणाभावात् कार्य्याभावः ॥ १ ॥ न तु कार्य्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥ सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३ ॥ भावो ऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥ द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्मत्वं च सामान्यानि विशेषाश्च ॥ ५ ॥ अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥ ६ ॥ सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु सा सत्ता ॥ ७ ॥ द्रव्यगुणकर्मभ्यो ऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥ गुणकर्मसु च भावान्न कर्म न गुणः ॥ ९ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥ अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्व-

मुक्तम् ॥ ११ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥१२॥ तथा गुणेषु भावाद् गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥ कर्मसु भावात् कर्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥ सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥ सदिति लिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥ रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः ॥२॥ तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥ स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥ तआकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥ सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ६ ॥ त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद् द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥ विषाणी ककुद्मान् प्रान्ते वालधिः सास्नावान् इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥ स्पर्शश्च वायोः ॥ ९ ॥ न च

दृष्टानां स्पर्श इत्यदृष्टलिङ्गो वायुः ॥ १० ॥ अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥ क्रियावत्त्वाद्गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥ अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥ वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥ वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ १५ ॥ सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ १६ ॥ तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥ संज्ञाकर्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥ प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ॥ १९ ॥ निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥ २० ॥ तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्मणः ॥ २१ ॥ कारणान्तरानुक्लृप्तिवैधर्म्याच्च ॥ २२ ॥ संयोगादभावः कर्मणः ॥ २३ ॥ कारणगुणपूर्वकः कार्य्यगुणो दृष्टः ॥ २४ ॥ कार्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥ परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥ परिशेषाल्लिङ्गमाका-

शस्य ॥ २७ ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ २९ ॥ शब्दलिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥ तदनुविधानादेकपृथक्त्वं चेति ॥ ३१ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥ व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥ एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥ तेजस उष्णता ॥ ४ ॥ अप्सु शीतता ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ ६ ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ ८ ॥ नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे कालाख्येति ॥ ९ ॥ इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥ द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥ तत्त्वम्भावेन ॥ १२ ॥ कार्य्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥ आदित्य

संयोगाद् भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥ तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च ॥ १५ ॥ एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥ सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः ॥ १७ ॥ दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥ यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥ १९ ॥ विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥ श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥ तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥ एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥ नापि कर्माऽचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥ गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्मभिः साधर्म्यम् ॥ २५ ॥ सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥ नित्यवैधर्म्यात् ॥ २७ ॥ अनित्यश्चायं कारणतः ॥ २८ ॥ न चासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥ अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥ संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥ ३१ ॥ लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥ द्वयोस्तु प्रवृत्त्योरभा-

वात् ॥ ३३ ॥ प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥ सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥ सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ ३६ ॥ संख्याभावः सामान्यतः ॥ ३७ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥ इन्द्रियार्थाप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥ सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥ कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥ कार्य्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥ अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥ अन्यदेव हेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥ अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥ संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि च ॥ ९ ॥ कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥ विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥ भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥ भूतो भूतस्य ॥ १३ ॥ प्रसिद्धिपूर्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥ अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥ १५ ॥ यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥ यस्माद्विषाणी तस्मा-

द्यौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् ॥१७॥ आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥ १८ ॥ प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥ १९ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसो लिङ्गम् ॥ १ ॥ तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥ प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥ ३ ॥ प्राणाऽपाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतेन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥ तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ५ ॥ यज्ञदत्त इति सन्निकर्षेप्रत्यक्षाभावाद् दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥ सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥ तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥ अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥ ९ ॥ यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवद-

त्तो ऽहं यज्ञदत्त इति ॥ १० ॥ दृष्ट्यात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥ देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥ सन्दिग्धास्तूपचाराः ॥ १३ ॥ अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४ ॥ देवदत्ते गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षो ऽहङ्कारः ॥ १५ ॥ सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥ न तु शरीरविशेषाद्‌ यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानविषयः ॥ १७ ॥ अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचाराद्विशेषसिद्धेर्नागमिकः ॥ १८ ॥ सुखदुःखज्ञाननिष्पत्त्यविशेषादैकात्म्यम् ॥ १९ ॥ व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥ शास्त्रसामर्थ्याच्च ॥ २१ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥ तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥ कारणाभावात् कार्या-

भावः ॥ ३ ॥ अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥ ४ ॥ अविद्या ॥ ५ ॥ महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः ॥ ६ ॥ सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः ॥ ७ ॥ अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ८ ॥ तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ तस्याभावादव्यभिचारः ॥ १० ॥ सङ्ख्याः परिमाणानि पृथकृत्वं संयोगविभागौ परत्वाऽपरत्वे कर्म च रूपद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि ॥ ११ ॥ अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥ एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १३ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्य्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥ प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ २ ॥ गुणान्तराप्रादुर्भा-

वाच्च न त्र्यात्मकम् ॥ ३ ॥ अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥ तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं च ॥ ५ ॥ अनियतदिग्देशपूर्वकत्वात् ॥ ६ ॥ धर्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥ समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥ संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥ सन्त्ययोनिजाः ॥ १० ॥ वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥

इति चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म ॥१॥ तथा हस्तसंयोगाच्च मुसले कर्म ॥२॥ अभिघातजे मुसलादौ कर्मणि व्यतिरेकादकारणं हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥ तथात्मसंयोगो हस्तकर्मणि ॥ ४ ॥ अभिघातान्मुसलसंयोगाद्धस्ते कर्म ॥ ५ ॥ आत्मकर्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥ नोदनविशेषाभावान्नोर्ध्वं न तिर्यग्गमनम् ॥ ८ ॥ प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥ नोदनविशेषा-

दुदसनविशेषः ॥ १० ॥ हस्तकर्मणा दारककर्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥ यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् ॥ १३ ॥ तृणे कर्म वायुसंयोगात् ॥ १४ ॥ मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम् ॥ १५ ॥ इषावयुगपत् संयोगविशेषाः कर्मान्यत्वे हेतुः ॥ १६ ॥ नोदनादाद्यमिषोः कर्म तत्कर्मकारिताच्च संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरं च ॥१७॥ संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म ॥ १ ॥ तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥ अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥ द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥ नाड्या वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥ नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥ वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥ अपां संघातो

२

विलयनं च तेजःसंयोगात् ॥ ८ ॥ तत्र विस्फूर्जथुर्लिङ्गम् ॥ ९ ॥ वैदिकं च ॥ १० ॥ अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्नोः ॥११॥ पृथिवीकर्मणा तेजःकर्म वायुकर्म च व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ अग्नेरूर्द्ध्वज्वलनं वायो स्तिर्य्यग्गमनमणूनां मनसश्चाद्यं कर्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥ हस्तकर्मणा मनसः कर्म व्याख्यातम् ॥ १४ ॥ आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे ॥ १५ ॥ तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः संयोगः ॥ १६ ॥ अपसर्पणमुपसर्पणमशितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥ तदभावे संयोगाभावो ऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः ॥१८॥ द्रव्यगुणकर्मनिष्पत्तिवैधर्म्यादभावस्तमः ॥ १९ ॥ तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥ दिक्कालावाकाशं च क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियाणि ॥२१॥ एतेन कर्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥२२॥ नि-

ष्क्रियाणां समवायः कर्मभ्यो निषिद्धः ॥२३॥ कारणं त्वसमवायिनो गुणाः ॥ २४ ॥ गुणै-र्दिग् व्याख्याता ॥२५॥ कारणेन कालः ॥२६॥

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

बुद्धिपूर्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥ ब्राह्म-णे संज्ञाकर्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥ बुद्धिपूर्वो ददातिः ॥३॥ तथा प्रतिग्रहः ॥४ ॥ आत्मा-न्तरगुणानामात्मान्तरे ऽकारणत्वात् ॥ ५ ॥ तद् दुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥ दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥ तस्य समभिव्याहारतो दोषः ॥ ८ ॥ तद्दुष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥ पु-नर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥ समे हीने वा प्र-वृत्तिः ॥ ११ ॥ एतेन हीनसमविशिष्टधार्मि-केभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥ तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥ हीने परे त्यागः ॥ १४ ॥ समे आत्मत्यागः परत्यागो वा ॥ १५ ॥ विशिष्टे आत्मत्याग इति ।

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥ १ ॥ अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्यगुरुकुलवासवानप्रस्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्चादृष्टाय ॥२॥ चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥ भावदोष उपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥ यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितं च तच्छुचि ॥ ५ ॥ अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥६॥ अर्थान्तरं च ॥७॥ अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नियमाभावाद्द विद्यते वा ऽर्थान्तरत्वाद्द यमस्य ॥ ८ ॥ असति चाभावात् ॥९॥ सुखाद्रागः ॥१०॥ तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥ अदृष्टाच्च ॥१२॥ जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥ इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४॥ तत्संयोगो विभागः ॥१५॥ आत्मकर्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥१६॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

उक्ता गुणाः ॥ १ ॥ पृथिव्यादिरूपरस-गन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वादनित्याश्च ॥ २ ॥ एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥ अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥ ४ ॥ अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥५॥ कारणगुणपूर्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥ एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥ अणोर्महतश्चो-पलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ ८ ॥ कारणबहुत्वाच्च ॥ ९ ॥ अतो विपरीतमणु ॥ १० ॥ अणु महदिति तस्मिन् विशेषभा-वात् विशेषाभावाच्च ॥ ११ ॥ एककालत्वात् ॥ १२ ॥ दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥ अणुत्वमहत्त्व-योरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ १४ ॥ कर्मभिः कर्माणि गुणैश्च गुणा व्या-ख्याताः ॥ १५ ॥ अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्मगु-णाश्च व्याख्याताः ॥ १६ ॥ एतेन दीर्घत्वह्र-स्वत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥ अनित्ये ऽनित्यम्

॥ १८ ॥ नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥ नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥ अविद्या च विद्यालिङ्गम् ॥२१॥ विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा ॥ २२ ॥ तदभावादणु मनः ॥ २३ ॥ गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥ कारणे कालः ॥ २५ ॥

इति सप्तमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ १ ॥ तथा पृथक्त्वम् ॥२॥ एकत्वैकपृथक्त्वयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावो ऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥ निःसंख्यत्वात् कर्मगुणानां सर्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥ भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥ एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥ कार्य्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥ एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥ अन्यतरकर्मज उभयकर्मजः संयोगजश्च संयोगः ॥९॥ एतेन विभागो व्याख्यातः ॥१०॥ संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावो ऽणुत्वमह-

त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥ कर्मभिः कर्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ॥ १२ ॥ युतसिद्ध्यभावात् कार्य्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते ॥१३॥ गुणत्वात् ॥ १४ ॥ गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥ निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥ असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥ शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥ संयोगिने दण्डात् समवायिनो विशेषाच्च ॥ १९ ॥ सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥ एकदिक्कालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरञ्च ॥ २१ ॥ कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥ परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥ कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥ गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥ इहेदमिति यतः कार्य्य कारणयोः समवायः ॥ २६ ॥ द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेन व्याख्यातः ॥२७॥ तत्त्वमभावेन ॥२८॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥ तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥ ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥ ३ ॥ गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्तेर्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥ सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तदेव ज्ञानम् ॥ ५ ॥ सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥ ६ ॥ द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥ गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्‌ गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥ समवायिनः श्वैत्याच्छ्वैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्यकारणभूते ॥ ९ ॥ द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥ कारणायौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥

इति अष्टमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अयमेष त्वया कृतं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ १ ॥ दृष्टेषु भावाददृष्टेष्वभावात् ॥२॥ अर्थ इति द्रव्यगुणकर्मसु ॥३॥ द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम् ॥ ४ ॥ भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥५॥ तथापस्तेजो वायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् ॥ ६ ॥

इति अष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥१॥ सदसत् ॥ २ ॥ असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥ ३ ॥ सच्चासत् ॥ ४ ॥ यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥ असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥ तथाऽभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥ एतेनाघटोऽगौरधर्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥ अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥९॥ नास्ति घटो गेहे इति सतो घटस्य गेहसं-

सर्गप्रतिषेधः ॥ १० ॥ आत्मन्यात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ ११ ॥ तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥ असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषां च ॥ १३ ॥ तत्समवायात् कर्मगुणेषु ॥ १४ ॥ आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

इति नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥ १ अस्येदं कार्यकारणसम्बन्धश्चावयवाद्भवति ॥ २ ॥ एतेन शाब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥ हेतुरपदेशो लिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥ अस्येदमिति बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥ आत्मनः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥ तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥ स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥ धर्माच्च ॥ ९ ॥ इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥ १० ॥ तद्दुष्टज्ञान-

म् ॥ ११ ॥ अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥ आर्षं सिद्धदर्शनं च धर्मेभ्यः ॥ १३ ॥

इति नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥ संशयनिर्णयान्तराभावाश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥ तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥ अभूदित्यपि ॥ ४ ॥ सति च कार्यादर्शनात् ॥ ५ ॥ एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥ ६ ॥ एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥

इति दशमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

कारणमिति द्रव्ये कार्य्यसमवायात् ॥ १ ॥ संयोगाद्वा ॥ २ ॥ कारणे समवायात् कर्माणि ॥ ३ ॥ तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च ॥ ४ ॥ कारणसमवायात् संयोगः प-

टस्य ॥ ५ ॥ कारणाकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥ संयुक्तसमवायादग्नेर्वैशेषिकम् ॥ ७ ॥ दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगो ऽभ्युदयाय ॥ ८ ॥ तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यमिति ॥ ९ ॥

इति दशमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तं च वैशेषिकदर्शनम् ॥

शुभमस्तु ।

श्रीः ।

न्यायदर्शनम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः ॥ २ ॥ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥ अथ तत्पूर्व्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्च ॥ ५ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥६॥ आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥ स द्विविधो दृष्टाऽदृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मशरीरेन्द्रियार्थ-

बुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखाप-
वर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥ इच्छाद्वेषप्रयत्नसु-
खदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ १० ॥
चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥ घ्राण-
रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूते-
भ्यः ॥ १२ ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायुराका-
शमिति भूतानि ॥ १३ ॥ गन्धरसरूपस्प-
र्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः ॥ १४ ॥
बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥
युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ॥ १६ ॥
प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥
प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥ पुनरुत्पत्तिः
प्रेत्यभावः ॥ १९ ॥ प्रवृत्तिदोषजनितोऽर्थः
फलम् ॥२०॥ बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥२१॥
तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ॥ २२ ॥ समाना-
नेकधर्म्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपल-
ब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः

संशयः ॥२३॥ यमर्थमधिकृत्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम् ॥ २४ ॥ लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥ तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥ सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥ सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥ समानतन्त्रसिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २९ ॥ यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥ अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥ साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥ उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः॥३४॥ तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥ साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्म्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥ त-

द्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥ उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥ हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥ अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥१॥ यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥ सप्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा ॥३॥ सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः ॥४॥ अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥ यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥७॥

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः॥८॥
कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥९॥ वचनविघातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्॥१०॥
तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्चेति ॥ ११ ॥ अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्छलम् ॥१२॥ सम्भवतो ऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना सामान्यच्छलम्॥१३॥
धर्म्मविकल्पनिर्देशे ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥१४॥ वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥ न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥ अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलप्रसङ्गः ॥१७॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥ तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

इति गौतमसूत्रपाठे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकं प्रथमो ऽध्यायश्च ॥

समानानेकधर्म्माध्यवसायादन्यतरधर्म्माध्यवसायाद्वा न संशयः ॥१॥ विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥२॥ विप्रतिपत्तौ च सम्प्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥ अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥ तथाऽत्यन्तसंशयस्तद्धर्म्मसातत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥ यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशयेन संशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥ यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥ पूर्व्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥ पश्चात् सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥ युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावो बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥ त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥ सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥ तत्प्रामाण्ये वा

न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥१४॥ त्रैकाल्या-
प्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः
॥ १५ ॥ प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यवत् ॥१६॥
प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तर-
सिद्धिप्रसङ्गः ॥१७॥ तद्विनिवृत्तेर्वा प्रमाणा-
न्तरसिद्धिवत् प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥ न प्रदी-
पप्रकाशवत् तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षलक्ष-
णानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥ नात्म-
मनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः २१॥
दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥२२॥ ज्ञा-
नलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥२३॥ तद-
यौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥ तैश्चा-
पदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २५ ॥ व्याहत-
त्वादहेतुः ॥२६॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥२७॥
प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः २८॥
न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥२९॥
न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥३०॥

साध्यत्वादवयविनि सन्देहः ॥ ३१ ॥ सर्व्वाग्र-
हणमवयव्यसिद्धेः ॥ ३२ ॥ धारणाकर्षणोप-
पत्तेश्च ॥ ३३ ॥ सेनावनवद् ग्रहणमिति चे-
न्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ३४ ॥ रोधोपघा-
तसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाण-
म् ॥३५॥ नैकदेशत्राससादृश्येभ्यो ऽर्थान्तर-
भावात् ॥ ३६ ॥ वर्त्तमानाभावः पततः प-
तितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३७ ॥ तयोर-
प्यभावो वर्त्तमानाभावे तदपेक्षत्वात्॥३८॥
नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः॥३९॥
वर्त्तमानाभावे सर्व्वाग्रहणम्प्रत्यक्षानुपपत्तेः
॥ ४० ॥ कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथाग्र-
हणम् ॥ ४१ ॥ अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्या-
दुपमानासिद्धिः ॥ ४२ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यादु-
पमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥४३॥ प्र-
त्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः॥४४॥ नाप्रत्यक्षे गवये
प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥४५॥ त-

थेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥४६॥ शब्दो ऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४७ ॥ उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ४८ ॥ सम्बन्धाच्च ॥ ४९ ॥ आप्तोपदेशसामर्थ्याच्छब्दार्थसंप्रत्ययः ॥ ५० ॥ प्रमाणतो ऽनुपलब्धेः ॥ ५१ ॥ पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः ॥ ५२ ॥ शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥ न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसम्प्रत्ययस्य ॥ ५४ ॥ जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५५ ॥ तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५६ ॥ न कर्म्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५७ ॥ अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५८ ॥ अनुवादोपपत्तेश्च ॥ ५९ ॥ वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६० ॥ विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६१ ॥ विधिर्विधायकः ॥ ६२ ॥ स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः

॥ ६३ ॥ विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६४ ॥ नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६५ ॥ शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६६ ॥ मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्

॥ ६७ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् ॥१॥ शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमाने ऽर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥२॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥ अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥ प्रतिषेधाप्रामाण्यञ्चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥ नाभावप्रामाण्यम्प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥ लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥

ऽसत्यर्थे नाभाव इति चेन्नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥ तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥१०॥ न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥ विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः संशयः ॥ १३ ॥ आदिमत्त्वादैन्द्रियकत्वात् कृतकवदुपचाराच्च ॥ १४ ॥ न घटाभावसामान्यनित्यत्वात् नित्येष्वप्यनित्यवदुपचाराच्च ॥ १५ ॥ तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचारः ॥१६॥ सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १७ ॥ कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानान्नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १८ ॥ प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरावरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ १९ ॥ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥२०॥ अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भाववन्नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २१ ॥ अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २२ ॥ अस्पर्शत्वात्

॥ २३ ॥ न कर्म्मानित्यत्वात् ॥ २४ ॥ नाणु नित्यत्वात् ॥ २५ ॥ सम्प्रदानात् ॥ २६ ॥ तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २७ ॥ अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २८ ॥ उभयोः पक्षयोरन्यतरस्याध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २९ ॥ अभ्यासात् ॥ ३० ॥ नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ ३१ ॥ अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताऽभावः ॥ ३२ ॥ तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः ॥ ३३ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३४ ॥ अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥ उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥३६॥ पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥३७॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥३८॥ अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३९ ॥ विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ४० ॥ विकारादेशोपदेशात्

संशयः ॥ ४१ ॥ प्रकृतिविवृद्धौ विकारवृद्धेः ॥ ४२ ॥ न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४३ ॥ नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४४ ॥ द्रव्यविकारे वैषम्यवद्वर्णविकारविकल्पः ॥ ४५ ॥ न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४६ ॥ विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४७ ॥ सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४८ ॥ तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् ॥ ४९ ॥ वर्णत्वाव्यतिरेकाद्वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५० ॥ सामान्यवतो धर्म्मयोगो न सामान्यस्य ॥ ५१ ॥ नित्यत्वे विकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ५२ ॥ नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्म्मविकल्पाच्च वर्णविकाराणामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥ अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः ॥ ५४ ॥ विकारधर्म्मित्वे नित्यत्वाभावात्कालान्तरे विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५५ ॥ प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५६ ॥ अ-

नियमे नियमान्नानियमः ॥ ५७ ॥ नियमा-
नियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः
॥ ५८ ॥ गुणान्तरापत्त्युपमर्द्दह्रासवृद्धिलेश-
श्लेषेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्वर्णविकाराः ॥५९॥
ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ६० ॥ तदर्थे व्य-
क्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात् संशयः
॥ ६१ ॥ या शब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्या-
वृद्ध्युपचयवर्णसमासानुबन्धानां व्यक्तावु-
पचाराद्व्यक्तिः ॥ ६२ ॥ न तदनवस्था-
नात् ॥ ६३ ॥ सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्त-
मानधारणसामीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो
ब्राह्मणमञ्चकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटका-
न्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तदुपचारः ॥ ६४ ॥
आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसि-
द्धेः ॥ ६५ ॥ व्यक्त्याकृतियुक्ते ऽप्यप्रसङ्गात्प्रो-
क्षणादीनां मृद्गवके जातिः ॥ ६६ नाकृ-
तिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥६७॥ व्य-
क्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६८ ॥ व्यक्ति-

गुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६९ ॥ आकृति-ज्र्जातिलिङ्गाख्या ॥ ७० ॥ समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ७१ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे द्वितीयो ऽध्यायः ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥ न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥ तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥ शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥ तदभावः सात्मकप्रदाहे ऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥ न कार्य्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥ सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् ॥ ७ ॥ नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥ एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥ अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥ दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥ इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥ न स्मृतेः स्मर्त्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥ तदात्मगुणसद्भा-

वादप्रतिषेधः ॥ १४ ॥ अपरिसङ्ख्यानाच्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥ नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥ ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥ नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धात् जातस्य हर्षभयशोकसम्प्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥ पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः ॥ २० ॥ नोष्णशीतवर्षाकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥ प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलाषात् ॥२२॥ अयसोऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥ वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥ सगुणद्रव्योत्पत्तिः ॥ २६ ॥ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्रागादीनाम् ॥ २७ ॥ पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥ कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्व्यतिरिच्य चोपलम्भात् संशयः ॥३०॥

महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥ रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात् तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥ तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥ द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥ अनेकद्रव्यसमवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥ कर्म्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥ अव्यभिचाराच्च प्रतीघातो भौतिकधर्मः ॥ ३८ ॥ मध्यन्दिनोल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥३९॥ न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥ बाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितोऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥ अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥ नक्तञ्चरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥ अप्राप्य ग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४४ ॥ न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥ अप्रतिघातात् सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥ आदि-

त्यरश्मेः स्फटिकान्तरे ऽपि दाह्यो ऽविघातात् ॥ ४७ ॥ नेतरेतरधर्म्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥ आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥ दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥ स्थानान्यत्वे नानात्वादवयविनानात्वादवयविनानास्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥ त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥ नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥ त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ५४ ॥ आहतत्वादहेतुः ॥ ५५ ॥ न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५६ ॥ विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५७ ॥ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५८ ॥ न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५९ ॥ गन्धत्वाद्यव्यतिरेकाद्गन्धादीनामप्रतिषेधः ॥ ६० ॥ विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ६१ ॥ न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ६२ ॥ भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६३ ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दा-

नां स्पर्शपर्य्यन्ता पृथिव्या अप्तेजोवा-
यूनां पूर्व्वपूर्व्वमपोह्याकाशस्योत्तरः ॥ ६४ ॥
न सर्व्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६५ ॥ ऐकैकश्येनो-
त्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तराणां तदनुपल-
ब्धिः ॥ ६६ ॥ संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम्
॥ ६७ ॥ विष्टं ह्यपरम्परेण ॥ ६८ ॥ न पार्थि-
वाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६९ ॥ पूर्व्वपूर्व्व-
गुणोत्कर्षात्तत्तत्प्रधानम् ॥ ७० ॥ तद्व्यव-
स्थानन्तु भूयस्त्वात् ॥ ७१ ॥ सगुणानामि-
न्द्रियभावात् ॥ ७२ ॥ तेनैव तस्याग्रहणाच्च
॥ ७३ ॥ न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७४ ॥ त-
दुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७५ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

कर्म्माकाशसाधर्म्यात् संशयः ॥१॥ वि-
षयप्रत्यभिज्ञानात् ॥ २ ॥ साध्यसमत्वाद-
हेतुः ॥ ३ ॥ न युगपदग्रहणात् ॥ ४ ॥ अ-
प्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ॥ ५ ॥ क्र-

मवृत्तित्वादयुगपद्ग्रहणम् ॥ ६ ॥ अप्र-
त्यभिज्ञानञ्च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥
न गत्यभावात् ॥ ८ ॥ स्फटिकान्यत्वाभि-
मानवत्तदन्यत्वाभिमानः ॥ ९ ॥ न हेत्व-
भावात् ॥ १० ॥ स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः
क्षणिकत्वाद्व्यक्तीनामहेतुः ॥ ११ ॥ निय-
महेत्वभावाद् यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ १२ ॥
नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥१३॥ क्षी-
रविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दध्युत्पत्तिव-
च्च तदुपपत्तिः ॥ १४ ॥ लिङ्गतो ग्रहणान्ना-
नुपलब्धिः ॥ १५ ॥ न पयसः परिणामगु-
णान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १६ ॥ व्यूहान्तराद्
द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्तेरनु-
मानम् ॥ १७ ॥ क्व चिद्विनाशकारणानुपल-
ब्धेः क्व चिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥ १८ ॥ ने-
न्द्रियार्थयोस्तद्विनाशे ऽपि ज्ञानावस्थानात्
॥ १९ ॥ युगपज्ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः
॥ २० ॥ तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ॥ २१ ॥

इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात् तदनुत्पत्तिः ॥ २२ ॥ नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ॥ २३ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २४ ॥ अनित्यत्वग्रहाद् बुद्धेर्बुद्ध्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २५ ॥ ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥ नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २७ ॥ साध्यत्वादहेतुः ॥ २८ ॥ स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २९ ॥ न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ ३० ॥ न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३२ ॥ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३३ ॥ प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावाद् युगपदस्मरणम् ॥ ३४ ॥ प्रातिभवत्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्त्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥ ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३६ ॥

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥ परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात् ॥ ३८ ॥ कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३९ ॥ नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ४० ॥ यथोक्तहेतुत्वात् पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४१ ॥ परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४२ ॥ स्मरणन्त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात् ॥ ४३ ॥ प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयाऽर्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४४ ॥ कर्म्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४५ ॥ बुद्ध्यवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः ॥ ४६ ॥ अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वात् विद्युत्सम्पाते रूपाद्यव्यक्तग्रहणवत् ॥ ४७ ॥ हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४८ ॥ प्रदीपार्च्चिःसन्तत्यभिव्यक्तग्रहणव-

त्तद्ग्रहणम् ॥ ४९ ॥ द्रव्ये स्वगुणपरगुणो-
पलब्धेः संशयः ॥ ५० ॥ यावच्छरीरभावि-
त्वाद्रूपादीनाम् ॥ ५१ ॥ न पाकजगुणान्त-
रोत्पत्तेः ॥ ५२ ॥ प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजा-
नामप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥ शरीरव्यापित्वात्
॥ ५४ ॥ केशनखादिष्वनुपलब्धेः ॥ ५५ ॥
त्वक्पर्य्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्र-
सङ्गः ॥ ५६ ॥ शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥
न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५८ ॥
ऐन्द्रियकत्वाद्रूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५९ ॥
ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ६० ॥ न युग-
पदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६१ ॥ अलातचक्र-
दर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसञ्चारात् ॥ ६२ ॥
यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६३ ॥ पूर्वकृतफला-
नुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६४ ॥ भूतेभ्यो मूर्त्यु-
पादानवत् तदुपादानम् ॥ ६५ ॥ न साध्य-
समत्वात् ॥ ६६ ॥ नोत्पत्तिनिमित्तत्वा-
न्मातापित्रोः ॥ ६७ ॥ तथाहारस्य ॥ ६८ ॥

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६९ ॥ शरीरोत्पत्ति-
निमित्तवत् संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म्म
॥ ७० ॥ एतेनानियमः प्रयुक्तः ॥ ७१ ॥ उ-
पपन्नश्च तद्वियोगः कर्म्मक्षयोपपत्तेः ॥७२॥
तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गो ऽप-
वर्गे ॥ ७३ ॥ न करणाकरणयोरारम्भदर्शा-
नात् ॥ ७४ ॥ मनःकर्म्मनिमित्तत्वाच्च सं-
योगानुच्छेदः ॥ ७५ ॥ नित्यत्वप्रसङ्गश्च
प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७६ ॥ अणुश्यामतानि-
त्यत्ववदेतत् स्यात् ॥ ७७ ॥ नाकृताभ्या-
गमप्रसङ्गात् ॥ ७८ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे तृतीयो ऽध्यायः ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥ तथा दोषाः
॥ २ ॥ तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभा-
वात् ॥ ३ ॥ नैकप्रत्यनीकभावात् ॥ ४ ॥
व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥ तेषां मोहः पापी-
यान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥ प्राप्तस्तर्हि

निमित्तनैमित्तिकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥ न दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥ निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानामप्रतिषेधः ॥ ९ ॥ आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥ व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥ न घटाद्घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥ व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥ अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥ व्याघातादप्रयोगः ॥ १५ ॥ नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥ न विनष्टेभ्यो ऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥ क्रमनिर्द्देशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥ ईश्वरः कारणं पुरुषकर्म्माफल्यदर्शनात् ॥ १९ ॥ न पुरुषकर्म्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥ तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥ अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात् ॥ २२ ॥ अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥ नि-

मित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥ सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥ नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥ तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥ नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धिव्यवस्थानात् ॥ २८ ॥ सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥ तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥ नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥ न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥ सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥ नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥ लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥ सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥ न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥ न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ३९ ॥ व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥ संख्यैकान्ता सिद्धिः कारणानुपप-

त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥ न कारणावयव-
भावात् ॥ ४२ ॥ निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥
सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥
॥ ४४ ॥ न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात्
॥ ४५ ॥ कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशा-
त् ॥४६॥ प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत् स्या-
त् ॥४७॥ नासन्नसन्न सदसदसतोर्वैधर्म्या-
त् ॥ ४८ ॥ उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥
बुद्धिसिद्धन्तु तदसत् ॥५०॥ आश्रयव्यतिरे-
काद्वृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥ प्री-
तेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ न पु-
त्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्द्दे-
शात् ॥ ५३ ॥ तत्सम्बन्धात् फलनिष्पत्ते-
स्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥ विविधबाध-
नायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥५५॥ न
सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥ बाधनाऽ-
निवृत्तेर्वेदयतः पर्य्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥
॥ ५७ ॥ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च॥५८॥

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥५९॥ प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्दे नानुवादो निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥ अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् ॥ ६१ ॥ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६२ ॥ सुषुप्तस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥ न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥६४॥ न क्लेशसन्ततेःस्वाभाविकत्वात् ॥६५॥ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत् स्वाभाविके ऽप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥ अणुश्यामताऽनित्यत्ववद्वा ॥६७॥ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥६८॥

इति गौतमसूत्रपाठे चतुर्थाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥ दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥ तन्निमित्तत्त्वमवयव्यभिमानः ॥ ३ ॥ विद्याऽविद्याद्वैविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥ तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसि-

द्भुत्वात् ॥ ५ ॥ वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥ कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥ तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥ पृथक् चावयवेभ्यो ऽवृत्तेः ॥ ९ ॥ नाचावयव्यवयवाः ॥ १० ॥ एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥ अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥ केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तादुपलब्धिः ॥ १३ ॥ स्वविषयानतिक्रमेणेन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ अथयवावयविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात् ॥ १५ ॥ न प्रलयो ऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥ परं वा त्रुटेः ॥ १७ ॥ आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥ आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥ अन्तर्बहिश्च कार्य्यद्रव्यस्य कारणान्तरवचनादकार्य्ये तदभावः ॥ २० ॥ सर्वसंयोगशब्दविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥ अव्यूहावि-

ष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्मा मूर्त्तिमता-
ञ्च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥२३॥ सं-
योगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥ अनवस्थाकारित्वा-
दनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥ बु-
द्ध्या विवेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपल-
ब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत्
तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥ व्याहतत्वादहेतुः
॥ २७ ॥ तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥
प्रमाणतश्चाऽर्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥ प्रमाणा-
नुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥ स्वप्नविषया-
भिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥३१॥
मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावद्वा ॥ ३२ ॥
हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥ स्मृतिसङ्कल्पव-
च्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥ मिथ्योप-
लब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानात् स्वप्नविषयाभि-
मानप्रणाशवत् प्रतिबोधे ॥ ३५ ॥ बुद्धेश्चै-
वं निमित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥ तत्त्व-
प्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥

॥ ३७ ॥ समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥ नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥ क्षुदादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥ अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥ अपवर्गे ऽप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥ न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ॥ ४४ ॥ तदभावश्चापवर्गे ॥ ४५ ॥ तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥ ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥ तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयोऽर्थिभिरनसूयिभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥ प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥ तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

इति गौतमसूत्रपाठे चतुर्थोऽध्यायः ॥

साधर्म्म्यवैधर्म्योत्कर्षापकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्राप्ति प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्य्यसमाः ॥ १ ॥ साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्म्मविपर्य्ययोपपत्तेः साधर्म्म्यवैधर्म्म्यसमौ ॥ २ ॥ गोत्वाद् गोसिद्धिवत् तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥ साध्यदृष्टान्तयोर्धर्म्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षवर्ण्याविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥ किञ्चित्साधर्म्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥ प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्त्या अविशिष्टत्वादप्राप्त्या असाधकत्वाच्च प्राप्त्याप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥ घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीड़ने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥ दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

प्रदीपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः॥१०॥ प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥११॥ प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥१२॥ तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥ सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वेन समाने नित्यानित्यसाधर्म्म्यात् संशयसमः ॥ १४ ॥ साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशयोऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वान्नाभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥ प्रतिपक्षात् प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥ त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥ न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥ प्रतिषेधानुपपत्तेः प्रतिषेध्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥ अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥ एकधर्म्मोपपत्तेरविशे-

षे सर्वाविशेषप्रसङ्गात् सद्भावोपपत्तेरविशे-
षसमः ॥ २३ ॥ क्व चिद्धर्म्मानुपपत्तेः क्व चि-
च्चोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥२४॥ उभयका-
रणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥ उपपत्ति-
कारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥२६॥ निर्द्दिष्ट-
कारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः॥२७॥
कारणान्तरादपि तद्धर्म्मोपपत्तेरप्रतिषेधः
॥ २८ ॥ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ
तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥
अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥३०॥
ज्ञानविकल्पानाञ्च भावाभावसंवेदनादध्या-
त्मम् ॥ ३१ ॥ साधर्म्यात्तुल्यधर्म्मोपपत्तेः
सर्व्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥३२॥ सा-
धर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्य-
साधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥ दृष्टान्ते च साध्यसा-
धनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य
चोभयथाभावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥ नित्य-
मनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्य-

समः ॥ ३५ ॥ प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥३६॥ प्रयत्नकार्य्यानेकत्वात्कार्य्यसमः ॥३७॥ कार्य्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥ प्रतिषेधेऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥ सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥ प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥ प्रतिषेधं सदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥ स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्द्देशे परपक्षदोषाभ्युपगमात्समानो दोषः ॥४३ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे पञ्चमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ॥

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्य्यनुयोज्यानुयो-

गो ऽपसिद्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥१॥ प्रतिदृष्टान्तधर्म्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥३॥ प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥ पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥ अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥ प्रकृतादर्थादप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥ वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् ॥ ८ ॥ परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् ॥९॥ पौर्व्वापर्य्यायोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकम् ॥१०॥ अवयवविपर्य्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥११॥ हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥ हेतूदाहरणाधिकमधिकम् ॥ १३ ॥ शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्॥१४॥ अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशे-

षोपपत्तेः ॥ १५ ॥ अर्थादापन्नस्य स्वशब्दे-
न पुनर्व्वचनम् ॥ १६ ॥ विज्ञातस्य परिष-
दा त्रिरभिहितस्याप्यनुच्चारणमननुभाषण-
म् ॥ १७ ॥ अविज्ञातञ्चाज्ञानम् ॥१८॥ उत्त-
रस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १९ ॥ कार्य्यव्या-
सङ्गात् कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ २० ॥ स्व-
पक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षदोषप्रसङ्गो म-
तानुज्ञा ॥ २१ ॥ निग्रहस्थानप्राप्तस्यानि-
ग्रहः पर्य्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २२ ॥ अनि-
ग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयो-
ज्यानुयोगः ॥ २३ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्या-
नियमात्कथाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तः ॥ २४ ॥
हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २५ ॥

इति गौतमसूत्रपाठे पञ्चमोध्यायः ॥

समाप्तञ्चेदं न्यायशास्त्रम् ॥

शुभमस्तु ॥

श्रीः ।

कापिलसाङ्ख्यसूत्रपाठः ।

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥ १ ॥ न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥ प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्टनात् पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥ सर्वाऽसम्भवात् सम्भवे ऽपि सत्त्वाऽसम्भवाद्धेयः प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥ उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥ अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥ न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः ॥७॥ स्वभावस्याऽनपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ॥८॥ नाशक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥९॥ शुक्लपटवद्बीजवच्चेत् ॥ १० ॥ शक्त्युद्भवाऽनुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥११॥ न कालयो-

गतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात् १२॥
न देशयोगतो ऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥ नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥ असङ्गो ऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥ न कर्मणा ऽन्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च ॥ १६॥ विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥ प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ॥ १८ ॥ न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते ॥ १९॥ नाविद्यातो ऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥ वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥२१॥ विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥ विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥२३॥ न तादृक्पदार्थाऽप्रतीतेः ॥२४॥ न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥२५॥ अनियतत्वे ऽपि नाऽयौक्तिकस्य संग्रहो ऽन्यथा बालोन्मत्तादिसमत्वम् ।२६॥ नाऽनादिविषयोपरागनिमित्तको ऽप्यस्य ॥२७॥ न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरञ्ज्योपरञ्जकभावोऽपि दे-

शव्यवधानात् स्रुघ्नस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥ द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥ २९ ॥ अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥ न द्वयोरेककालायोगादुपकार्य्योपकारकभावः ॥ ३१ ॥ पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥ नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भाधानादिना संस्क्रियते ॥ ३३ ॥ स्थिरकार्य्याऽसिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥ न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥ श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥३६॥ दृष्टान्ताऽसिद्धेश्च ॥३७॥ युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः॥३८॥ पूर्वापाये उत्तरायोऽगात् ॥ ३९ ॥ तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥ पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥ न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः ॥ ४२ ॥ तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥ शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य ॥ ४४ ॥ अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥ उभय-

पक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ४६ ॥ अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥ न गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥ निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥ मूर्त्तत्वाद्घटादिवत् समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥५०॥ गतिश्रुतिरप्युपाधियोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥ न कर्मणाऽप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥ अति प्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥ निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥ तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥ नियतकारणात् तदुच्छित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥ प्रधानाऽविवेकादन्याऽविवेकस्य तद्धाने हानम् ॥ ५७ ॥ वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥ युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते ॥ ५९ ॥ अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव वह्नेः ॥६०॥ सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मा-

त्राण्युभयमितन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥ स्थूलात् पञ्चतन्मा ॥ ६२ ॥ बाह्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहस्य ॥ ६३ ॥ तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥ तः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥ संहतपरार्थत्वात् स्य ॥ ६६ ॥ मूले मूलाऽभावादमूलं ं ॥६७॥ पारम्पर्ये ऽप्येकत्र परिनिष्ठेति ामात्रम् ॥ ६८ ॥ समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ॥ अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥ दाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥ च ऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥ तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ७३ ॥ आद्यहेतुता तद्द्वारा पारम्पर्ये ऽप्युवत् ॥ ७४ ॥ पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य ाने ऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥ परिच्छिन्नं न र्वोपादानम् ॥ ७६ ॥ तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥७७ ॥ नाऽवस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥ बाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च

नाऽवस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥ भावे तद्योगेन तत्सि-
द्धिरभावे तदभावात् कुतस्तरां तत्सिद्धिः ८० ॥
न कर्मण उपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥ ना-
नुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्ति-
योगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥ तत्र प्राप्तविवे-
कस्याऽनावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥ दुःखाद् दुःखं
जलाभिषेकवन्न जाड्यविमोकः ॥ ८४ ॥
काम्ये ऽकाम्ये ऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥
निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समान-
त्वम् ॥ ८६ ॥ द्वयोरेकतरस्य वाऽप्यसन्निकृ-
ष्टार्थपरिच्छित्तिः प्रमा तत्साधकतमं यत्
तत् त्रिविधं प्रमाणम् ॥ ८७ ॥ तत्सिद्धौ
सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥ यत् सम्बद्धं
सत् तदाकारोल्लेखि विज्ञानं तत् प्रत्यक्ष-
म् ॥ ८९ ॥ योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः
॥ ९० ॥ लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वा-
दोषः ॥ ९१ ॥ ईश्वराऽसिद्धेः ॥ ९२ ॥ मुक्तब-

द्वयोरन्यतराऽभावात्तत्सिद्धिः ॥९३॥ उभ-
यथाप्यसत्करत्वम् ॥ मुक्तात्मनः प्र-
शंसा उपासासिद्धस्य ॥ ९५ ॥ तत्सन्नि-
धानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ९६ ॥ विशे-
षकार्येष्वपि जीवानाम् ॥ ९७ ॥ सिद्धरूप-
बोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ९८ ॥ अन्तः-
करणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठातृ-
त्वम् ॥ ९९ ॥ प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञान-
मनुमानम् ॥ १०० आप्तोपदेशः शब्दः
॥ १०१ ॥ उभयसिद्धिः प्रमाणात् तदुपदेशः
॥ १०२ ॥ सामान्यतोदृष्टादुभयसिद्धिः ॥१०३॥
चिदवसानो भोगः ॥१०४ ॥ अकर्तुरपि फ-
लोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥ १०५ ॥ अविवे-
काद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥
नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥ विषयो-
विषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादानाभ्यामिन्द्रि-
यस्य ॥१०८॥ सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिः ॥१०९॥

कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥ वादिवि-
प्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥ तथा-
प्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः ॥११२॥
त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥ नासदुत्पा-
दो नृशृङ्गवत् ॥ ११४ ॥ उपादाननियमात्
॥११५॥ सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ ११६ ॥
शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥ कारणभा-
वाच्च ॥ ११८ ॥ न भावे भावयोगश्चेत्
॥११९॥ नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्य-
वहारौ ॥१२०॥ नाशः कारणलयः ॥१२१॥
पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजाङ्कुरवत् ॥१२२॥
उत्पत्तिवद्वाऽदोषः ॥ १२३ ॥ हेतुमदनित्यम-
व्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ॥ १२४ ॥
आञ्जस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सि-
द्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥ त्रिगुणाचे-
तनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥ प्रीत्यप्रीतिविषादा-
द्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम् ॥ १२७ ॥ लघ्वा-
दिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् ॥१२८॥

उभयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत् ॥ १२९ ॥ परिमाणात् ॥ १३० ॥ समन्वयात् ॥ १३१ ॥ शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥ तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥ तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥ कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥१३५॥ अव्यक्तं त्रिगुणाल्लिङ्गात् ॥ १३६ ॥ तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥ सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम् ॥ १३८ ॥ शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥ संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥ त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥ अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥ भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥ कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥१४४॥ जड़प्रकाशायोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥ निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥ श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात् ॥ १४७ ॥ सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥ जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्

॥ १४९ ॥ उपाधिभेदे ऽप्येकस्य नानायोग
आकाशस्येव घटादिभिः ॥१५०॥ उपाधिर्भि-
द्यते न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥ ऐवमेकत्वेन प-
रिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्माऽध्यासः॥१५२॥
अन्यधर्मत्वे ऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वा-
त् ॥ १५३ ॥ नाऽद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपर-
त्वात् ॥ १५४ ॥ विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या
तद्रूपम् ॥ १५५ ॥ नान्धाऽदृष्ट्या चक्षुष्मता-
मनुपलम्भः ॥ १५६ ॥ वामदेवादिर्मुक्तो ना-
द्वैतम् ॥१५७॥ अनादावद्य यावदभावाद्भवि-
ष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥ इदानीमिव सर्वत्र ना-
न्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥ व्यावृत्तोभयरूपः
६०॥ साक्षात्संबन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥
त्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥ औदासीन्यं चेति
श्रा उपरागात् कर्त्तृऽत्वं चित्सांनिध्या-
द्धिः सान्निध्यात् ॥ १६४ ॥
तनत्वा सांख्यसूत्रपाठे विषयाध्यायः प्रथमः ॥

त्रैगुणान मोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य
दिधर्मैः स स्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥ न श्रवण-

मात्रात् तत्सिद्धिरनादिवासनाया बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥ बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥ प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याऽध्यासससिद्धिः ॥ ५ ॥ कार्यतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥ चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥ अन्ययोगे ऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् । ८ । रागविरागयोर्योगः सृष्टिः । ९ । महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥ आत्मार्थत्वात् सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आरम्भः ॥ ११ ॥ दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥ अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥ तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥ महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥ अभिमानो ऽहङ्कारः ॥ १६ ॥ एकादशपञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम् ॥ १७ ॥ सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ॥ १८ ॥ कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥ आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥ देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य

॥ २१ ॥ तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥२२॥
अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने
॥ २३ ॥ शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम्
॥ २४ ॥ न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य
॥ २५ ॥ उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥ गुणपरि-
णामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥ रूपा-
दिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥ द्रष्टृत्वादिरा-
त्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥ त्रया-
णां स्वालक्षण्यम् ॥ ३० ॥ सामान्यकरणवृ-
त्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥ क्रम-
शोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥ वृत्तयः
पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥३३॥ तन्निवृत्ता-
वुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥ कुसुमव
च्च मणिः ॥३५॥ पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टो-
ल्लासात् ॥ ३६ ॥ धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥
करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥
इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात् कुठारवत्

॥ ३९ ॥ द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद् भृत्य-
वर्गेषु ॥ ४० ॥ अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥ त-
था ऽशेषसंस्काराधारत्वात् ॥४२॥ स्मृत्यानु-
मानाच्च ॥ ४३ ॥ सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥
आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशे-
षात् ॥ ४५ ॥ तत्कर्मार्जितत्वात् तदर्थम-
भिचेष्टा लोकवत् ॥ ४६ ॥ समानकर्मयोगे
बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत् ॥ ४७ ॥

इति प्रधानकार्याख्यो द्वितीयो ऽध्यायः ॥

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥ तस्मा-
च्छरीरस्य ॥ २ ॥ तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥
आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥
उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥ सम्प्रति परिमुक्तो
द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥ मातापितृजं स्थूलं प्रायश
इतरन्न तथा ॥ ७ ॥ पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं
भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥ सप्तदशैकं लि-
ङ्गम् ॥ ९ ॥ व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥११॥
न स्वातन्त्र्यात् तदृते च्छायावच्चित्रवच्च ॥१२॥
मूर्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात् तरणिवत् ॥१३॥
अणुपरिमाणं तत् कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥ तद-
न्नमयत्वश्रुतेश्च ॥ १५ ॥ पुरुषार्थं संसृति-
र्लिङ्गानां सूपकारवद्राज्ञः ॥ १६ ॥ पाञ्चभौ-
तिको देहः ॥ १७ ॥ चातुर्भौतिकमित्येके
॥ १८ ॥ ऐकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥ न
सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥
प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च ॥ २१ ॥ मदशक्ति-
वच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांहत्ये तदुद्भवः॥२२॥
ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥ बन्धो विपर्ययात्
॥ २४ ॥ नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ
॥ २५ ॥ स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकाऽमा-
यिकाभ्यां नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥
इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥ सङ्कल्पि-
तेऽप्येवम् ॥ २८ ॥ भावनोपचयाच्छुद्धस्य

सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥ रागोपहतिर्ध्यानम्
॥ ३० ॥ वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥
धारणासनस्वकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥ नि-
रोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥ स्थिर-
सुखमासनम् ॥ ३४ ॥ स्वकर्म स्वाश्रमवि-
हितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥ वैराग्यादभ्या-
साच्च ॥ ३६ ॥ विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥
अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥ तुष्टि-
र्नवधा ॥ ३९ ॥ सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥ अवा-
न्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥ एवमितरस्याः
॥ ४२ ॥ आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः
॥ ४३ ॥ ऊहादिभिः सिद्धिः ॥ ४४ ॥ नेतरा-
दितरहानेन विना ॥ ४५ ॥ दैवादिप्रभेदा
॥ ४६ ॥ आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं तत्कृते सृष्टि-
राविवेकात् ॥ ४७ ॥ ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला
॥ ४८ ॥ तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥ मध्ये
रजोविशाला ॥ ५० ॥ कर्मवैचित्र्यात् प्रधान-

चेष्टा गर्भदासवत् ॥५१॥ आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरयोनियोगाद्धेयः ॥५२॥ समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥५३॥ न कारणलयात् कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ॥५४॥ अकार्यत्वे ऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥ स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥ ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥ प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतो ऽप्यभोक्तृत्वादुष्ट्रकुङ्कुमवहनवत् ॥ ५८ ॥ अचेतनत्वे ऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥ कर्मवद् दृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥ स्वभावाच्चेष्टितमनभिसन्धानाद् भृत्यवत् ॥ ६१ ॥ कर्माकृष्टेर्वानादितः ॥ ६२ ॥ विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य सूदवत् पाके ॥ ६३ ॥ इतर इतरवत् तद्दोषात् ॥ ६४ ॥ द्वयोरेकतरस्य वौदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५॥ अन्यसृष्ट्युपरागे ऽपि न विरज्यते प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्येवोरगः ॥ ६६ ॥ कर्मनि-

मित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥ नैरपेक्ष्ये ऽपि प्रकृत्युपकारे ऽविवेको निमित्तम् ॥ ६८ ॥ नर्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारितार्थ्यात् ॥ ६९ ॥ दोषबोधे ऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलवधूवत् ॥ ७० ॥ नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते ॥ ७१ ॥ प्रकृतेराञ्जस्यात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥ ७२ ॥ रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥ निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥ तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्विवेकसिद्धिः ॥ ७५ ॥ अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥ बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतो ऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥ जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥ उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥ श्रुतिश्च ॥ ८० ॥ इतरथा ऽन्धपरम्परा ॥ ८१ ॥ चक्रभ्रमणवद् धृतशरीरः ॥ ८२ ॥ संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेतरान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

इति वैराग्याख्यस्तृतीयो ऽध्यायः ॥

राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥ पिशाचवदन्यार्थोपदेशे ऽपि ॥ २ ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥ पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ श्येनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥ अहिनिर्ल्वयिनीवत् ॥ ६ ॥ छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥ असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥ ८ ॥ बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्खवत् ॥ ९ ॥ द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥ निराशः सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥ अनारम्भे ऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥ बहुशास्त्रगुरूपासने ऽपि सारादानं षट्पदवत् ॥ १३ ॥ इषुकारवन्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥ कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥ १५ ॥

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥ नोपदेश-
श्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शादृते विरो-
चनवत् ॥ १७॥ दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥
प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्ब-
हुकालात् तद्वत् ॥ १९ ॥ न कालनियमो
वामदेववत् ॥ २० ॥ अध्यस्तरूपोपासना-
त् पारम्पर्येण यज्ञोपासकानामिव ॥ २१ ॥
इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो ज-
न्मश्रुतेः ॥ २२ ॥ विरक्तस्य हेयहानमुपा-
देयोपादनं हंसक्षीरवत् ॥ २३ ॥ लब्धाति-
शययोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥ न कामचारि-
त्वं रागोपहते शुकवत् ॥ २५ ॥ गुणयो-
गाद्बद्धः शुकवत् ॥ २६ ॥ न भोगाद्रागशा-
न्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥ दोषदर्शनादुभयोः
॥ २८ ॥ न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररो-
हो ऽजवत् ॥ २९ ॥ नाभासमात्रमपि मलि-
नदर्पणवत् ॥ ३० ॥ न तज्जस्यापि तद्रू-

पता पङ्कजवत् ॥ ३१ ॥ न भूतियोगे ऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिवदुपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

इति आख्यायिकाध्यायश्चतुर्थः ॥

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुतितश्चेति ॥ १ ॥ नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥ स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥ लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥ पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥ न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥ तद्योगे ऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥ प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥ सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥ प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥ सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥ श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥ नाविद्या-

शक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥ तद्योगे तत्सिद्धावन्योन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥ न बीजाङ्कुरवत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥ विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः ॥ १६ ॥ अबाधे नैष्फल्यम् ॥ १७ ॥ विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥ तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥ न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥ श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥ न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥ उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥ अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥ अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥ गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥ पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥ न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥ नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥ न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ ३० ॥ निजशक्त्युद्भ-

वमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥ आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥ न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसक्तेः ॥ ३३ ॥ विशेषणानर्थक्यप्रसक्तेः ॥ ३४ ॥ पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥ आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्यायात् ॥ ३६ ॥ वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥ त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥ न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥ लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥ न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्वेदस्य तदर्थस्यातीन्द्रियत्वात् ॥ ४१ ॥ न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥ निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥ योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥ न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥ न पौरुषेयत्वं तत्कर्त्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥ मुक्ता-

ऽमुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥४८॥ नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥ तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥ यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम् ॥ ५० ॥ निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥ नासतः ख्यानं नृश्रृङ्गवत् ॥ ५२ ॥ न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥ नाऽनिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥५४॥ नाऽन्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥ सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥ प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥ न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥ पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥ सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥ नाद्वैतमात्मनो लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥ नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥ नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥ अन्यप-

रत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥ नात्माविद्या-
नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्गत्वात्
॥ ६५ ॥ नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात्
॥ ६६ ॥ दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥ विमु-
क्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥ न व्यापकत्वं
मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा ॥ ६९ ॥
सक्रियत्वाद् गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥ न निर्भा-
गत्वं तद्योगाद्घटवत् ॥ ७१ ॥ प्रकृतिपुरुष-
योरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥ न भागला-
भो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥ ना-
नन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥
न विशेषगुणोच्छित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥ न
विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥ नाकारो-
परागोच्छित्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥
न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥
एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥ संयोगाश्च वियो-
गान्ता इति न देशादिलाभोऽपि ॥ ८० ॥

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥ नाणिमादियोगो ऽप्यवश्यंभावित्वात् तदुच्छित्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥ नेन्द्रादिपदयोगो ऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥ न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥ न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥ षोड़शादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥ नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥ न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥ न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥ परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ९० ॥ अनित्यत्वे ऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं सामान्यस्य ॥ ९१ ॥ न तदपलापस्तस्मात् ॥ ९२ ॥ नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ९३ ॥ न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ९४ ॥ निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेः ॥ ९५ ॥ न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो ऽपि ॥ ९६ ॥ न सम्ब-

न्यनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ९७ ॥ नातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ९८ ॥ न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ९९ ॥ उभयत्राऽप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ १०० ॥ नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरेवापरोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥ न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादानाऽयोगात् ॥ १०२ ॥ न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्यमानत्वात् ॥ १०३ ॥ नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्वप्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥ न तेजोऽपसर्पणात् तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ १०५ ॥ प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद्वृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥ भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीति ॥ १०७ ॥ न द्रव्यनियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥ न देशभेदेऽप्यन्योपादानतास्मदादिवन्नियमः ॥ १०९ ॥ निमित्तव्यपदेशात्

तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥ ऊष्मजाण्डजजरायु-
जोद्भिज्जसाङ्कल्पिकसांसिद्धिकं चेति न नि-
यमः ॥ १११ ॥ सर्वेषु पृथिव्युपादानमसा-
धारण्यात् तद्व्यपदेशः पूर्ववत् ॥ ११२ ॥
न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्त-
त्सिद्धेः ॥ ११३ ॥ भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायत-
ननिर्माणमन्यथा पूतिभावप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥
भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥
समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥
द्वयोः सबीजमन्यत्र तद्धतिः ॥ ११७ ॥ द्वयो-
रिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥
वासनयानर्थख्यापनं दोषयोगे ऽपि न नि-
मित्तस्य प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥ एकः
संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं
संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तेः ॥ १२० ॥
न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिव-
नस्पतितृणवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगा-

यतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२१ ॥ स्मृतेश्च ॥ १२२ ॥ न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ॥ १२३ ॥ त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्म देहोपभोगदेहोभयदेहाः ॥ १२४ ॥ न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२५ ॥ न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषे ऽपि वह्निवत् ॥ १२६ ॥ आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२७ ॥ योगसिद्धयो ऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥ १२८ ॥ न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्ये ऽपि च सांहत्ये ऽपि च ॥ १२९ ॥

इति सांख्यसूत्रपाठे परपक्षनिर्जयाख्यः पञ्चमोऽध्यायः ॥

अस्त्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥ देहादिव्यतिरिक्तो ऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥ षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥ न शिलापुत्रवद्धर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥ अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥ यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखादभि-

लाषः ॥ ६ ॥ कुत्रापि को ऽपि सुखीति ॥ ७ ॥ तदपि दुखःशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षिपन्ते विवेचकाः ॥ ८ ॥ सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैविध्यात् ॥ ९ ॥ निर्गुणत्वमात्मनो ऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ॥ १० ॥ परधर्मत्वे ऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥ अनादिरविवेको ऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तेः ॥ १२ ॥ न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥ १३ ॥ प्रतिनियतकारणनाश्यत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥ अत्रापि प्रतिनियमो ऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥ प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥ न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगो ऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥ अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥ अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥ मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः ॥ २० ॥ तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥ अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥ दार्ढ्यार्थमु-

त्तरेषाम् ॥ २३ ॥ स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥ ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥ उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥२६॥ निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥ जवास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥ ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥ लयविक्षेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥ न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥ प्रकृतेराद्योपादानतान्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥ नित्यत्वेऽपि नात्मनो योगत्वाभावात् ॥३३॥ श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥ पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥ सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥ गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥३७॥ प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥ सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योष्ट्रकुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥ कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥ साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥ विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥ नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभावात् ॥ ४४ ॥ पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥ उपाधिश्चेत् तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥ द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥ द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभावात् ॥ ४८ ॥ प्रकाशतस्तत्सिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥ जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥ न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥ जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्बाधकाभावात् ॥ ५२ ॥ प्रकारान्तरसम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥ अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥ चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्मार्जितत्वात् ॥ ५५ ॥ चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात् ॥ ५६ ॥

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७॥ पारम्पर्य्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥ गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वे ऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाललाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥ अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः ॥६०॥ अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जलादिवदङ्कुरे ॥६१॥ निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते ॥ ६२ ॥ विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥ ६३ ॥ अहङ्कारकर्त्रधीना कार्य्यसिद्धिर्नेश्वराधीना प्रमाणाभावात् ॥६४॥ अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥ महतो ऽन्यत् ॥ ६६ ॥ कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावो ऽप्यनादिर्बीजाङ्कुरवत् ॥६७॥ अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥ लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः ॥ ६९ ॥ यद्वा तद्वा तदुच्छित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छित्तिः पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

इति श्रीकपिलाचार्य्यविरचिते

साङ्ख्यसूत्रपाठे षष्ठस्तन्त्राध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तं च साङ्ख्यदर्शनम् ॥

इदं पुस्तकं स्वामी शिवचरणगिरे
नामाख्यस्य

श्रीगणेशाय नमः ।

पातञ्जलयोगसूत्रपाठे

समाधिपादः प्रथमः ।

अथ योगानुशासनम् ॥ १ ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ २ ॥ तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ ३ ॥ वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ ४ ॥ वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः * ॥ ५ ॥ प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ ६ ॥ प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ ७ ॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ ८ ॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ ९ ॥ अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १० ॥ अनुभूतविषयाऽसम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ ११ ॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १२ ॥ तत्र स्थितौ यत्नोभ्यासः ॥ १३ ॥ स तु दीर्घका-

---

* क्लिष्टा अक्लिष्टा इति पाठान्तरम् ।

लनैरन्तर्य्यसत्कारासेवितो दृढ़भूमिः ॥ १४ ॥
दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसं-
ज्ञा वैराग्यम् ॥१५॥ तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवै-
तृष्ण्यम् ॥ १६ ॥ वितर्कविचारानन्दास्मि-
तारूपानुगमात्सम्प्रज्ञातः ॥ १७ ॥ विराम-
प्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्यः ॥ १८ ॥
भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १९ ॥
श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्
॥ २० ॥ तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ २१ ॥ मृदु-
मध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः ॥ २२ ॥
ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ २३ ॥ क्लेशकर्मविपा-
काशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥२४॥
तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ २५ ॥ स
एष पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्
॥ २६ ॥ तस्य वाचकः प्रणवः ॥ २७ ॥ तज्ज-
पस्तदर्थभावनम् ॥ २८ ॥ ततः प्रत्यक्चेत-
नाधिगमोप्यन्तरायाभावश्च ॥ २९ ॥ व्याधि-

स्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥३०॥ दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ ३१ ॥ तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ ३२ ॥ मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ ३३ ॥ प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥३४॥ विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धनी ॥ ३५ ॥ विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ ३६ ॥ वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ ३७ ॥ स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ ३८ ॥ यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ ३९ ॥ परमाणुपरममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ ४० ॥ क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषु तत्स्थतदञ्जनतासमापत्तिः ॥४१॥ तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ ४२ ॥

स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ ४३ ॥ एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता॥४४॥ सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ ४५ ॥ ता एव सबीजः समाधिः ॥ ४६ ॥ निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ ४७ ॥ ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ ४८ ॥ श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयाविशेषार्थत्वात् ॥ ४९ ॥ तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ ५० ॥ तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ ५१ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे समाधिपादः प्रथमः ॥

अथ साधनपादः ।

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ १ ॥ समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २ ॥ अविद्याऽस्मितारागद्वेषाऽभि-

निवेशाः पञ्च क्लेशाः ॥ ३ ॥ अविद्या क्षेत्र-
मुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ ४ ॥
अनित्याऽशुचिदुःखाऽनात्मसु नित्यशुचिसु-
खात्मख्यातिरविद्या ॥ ५ ॥ दृग्दर्शनशक्त्यो-
रेकात्मतेवास्मिता ॥ ६ ॥ सुखानुशयी रागः
॥ ७ ॥ दुःखानुशयी द्वेषः ॥ ८ ॥ स्वरस-
वाही विदुषोपि तथा रूढो ऽभिनिवेशः
॥ ९ ॥ ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ १० ॥
ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ ११ ॥ क्लेशमूलः कर्मा-
शयो दृष्टाऽदृष्टजन्मवेदनीयः ॥ १२ ॥ सति
मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥१३॥ ते ह्लाद-
परितापफलाः पुण्याऽपुण्यहेतुत्वात् ॥ १४ ॥
परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधा-
च्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥ १५ ॥ हेयं दुःख-
मनागतम् ॥ १६ ॥ द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेय-
हेतुः ॥ १७ ॥ प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूते-
न्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ १८ ॥

विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ १९ ॥ द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २० ॥ तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २१ ॥ कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २२ ॥ स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २३ ॥ तस्य हेतुरविद्या ॥ २४ ॥ तदभावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २५ ॥ विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २६ ॥ तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २७ ॥ योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः ॥ २८ ॥ यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥ २९ ॥ अहिंसा*सत्याऽस्तेयब्रह्मचर्याऽपरिग्रहा यमाः ॥ ३० ॥ जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ ३१ ॥ शौचसन्तोषतपःस्वा-

---

* तत्राहिंसेत्यादि पाठान्तरम् ।

ध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ ३२ ॥ वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ ३३ ॥ वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥३४॥
अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः॥३५॥
सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ ३६ ॥
अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ ३७ ॥
ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ ३८ ॥ अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ ३९ ॥
शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ ४० ॥
सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयाऽऽत्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ ४१ ॥ सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ ४२ ॥ कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात्तपसः ॥ ४३ ॥ स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ ४४ ॥ समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात्॥४५॥ तत्र स्थिरसुखमासनम् ॥४६॥

प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ ४७ ॥ ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ ४८ ॥ तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ ४९ ॥ स तु बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः* ॥५०॥ बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥५१॥ ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ ५२ ॥ धारणासु च योग्यता मनसः ॥ ५३ ॥ स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्य स्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ ५४ ॥ ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ ५५ ॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥

अथ विभूतिपादः ।

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ १ ॥ तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥२॥ तदेवार्थमात्रनिर्भासं

---

* दीर्घः सूक्ष्म इति पाठान्तरम् ।

स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥३॥ त्रयमेकत्र सं-
यमः ॥ ४ ॥ तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ५ ॥ तस्य
भूमिषु विनियोगः ॥ ६ ॥ त्रयमन्तरङ्गं पू-
र्वेभ्यः ॥ ७ ॥ तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ८ ॥
व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ
निरोधक्षणचित्तान्वयो निरोधपरिणामः ॥ ९ ॥
तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ १० ॥ स-
र्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधि-
परिणामः ॥ ११ ॥ शान्तोदितौ तुल्यप्रत्य-
यौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ १२ ॥ एतेन
भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्या-
ख्याताः ॥ १३ ॥ शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मा-
नुपाती धर्मी ॥ १४ ॥ क्रमान्यत्वं परिणामा-
न्यत्वे हेतुः ॥ १५ ॥ परिणामत्रयसंयमादती-
तानागतज्ञानम् ॥ १६ ॥ शब्दार्थप्रत्ययानामित-
रेतराध्यासात्सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात्स-
र्वभूतरुतज्ञानम् ॥ १७ ॥ संस्कारसाक्षात्कर-

णात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ १८ ॥ प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ १९ ॥ न च त*त्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ २० ॥ कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगे ऽन्तर्द्धानम् ॥ २१ ॥ सोपक्रमं निरुपक्रमञ्च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥ २२ ॥ मैत्र्यादिषु बलानि ॥ २३ ॥ बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ २४ ॥ प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ २५ ॥ भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ २६ ॥ चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ २७ ॥ ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ २८ ॥ नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ २९ ॥ कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३० ॥ कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३१ ॥ मूर्द्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३२ ॥ प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३३ ॥ हृदये चित्तसंवित् ॥ ३४ ॥ सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः परा-

* पाठान्तरे तदिति नास्ति ।

र्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३५ ॥ ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्त्ता जायन्ते ॥३६॥ ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३७ ॥ बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥३८॥ उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥३९॥ समानजयाज्ज्वलनम् ॥ ४० ॥ श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥४१॥ कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥४२॥ बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ४३ ॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥४४॥ ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्म्मानभिघातश्च ॥ ४५ ॥ रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसंपत् ॥ ४६ ॥ ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥४७॥ ततो मनोजवित्वं विकरण-

भावः प्रधानजयश्च ॥ ४८ ॥ सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च ॥ ४९ ॥ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ५० ॥ स्थान्युपनिमन्त्रणे* सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ५१ ॥ क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥५२॥ जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥५३॥ तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥५४॥ सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥५५॥

इति पातञ्जलयोगसूत्रपाठे विभूतिपादस्तृतीयः ॥

अथ कैवल्यपादः ।

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥१॥ जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥ नि-

---

* उपमन्त्रणे इति पाठान्तरम् । स्वाम्युपनिमन्त्रणे इति क्व चित् पाठः ।

मित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ३ ॥ निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४ ॥ प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकञ्चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ५ ॥ तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥६॥ कर्माशुक्लकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्॥७॥ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ८ ॥ जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥९॥ तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ १० ॥ हेतुफलाश्रयालम्बनैः सङ्गृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ११ ॥ अतीतानागतं स्वरूपतो ऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥१२॥ ते व्यक्तसूक्ष्मगुणात्मानः ॥ १३ ॥ परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ १४ ॥ वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ १५ ॥ न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ १६ ॥ तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्

॥ १७ ॥ सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ १८ ॥ न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ १९ ॥ एकसमये चोभयानवधारणम् ॥२०॥ चित्तान्तरदृश्यत्वे बुद्धेः*रतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ २१ ॥ चितेरप्रतिसङ्क्रमायास्तदाकारतापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ २२ ॥ द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ २३ ॥ तदसंख्येयवासनाभिश्चित्तमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ २४ ॥ विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः ॥ २५ ॥ तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥२६॥ तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥२७॥ हानमेषां क्लेशवदुक्तम् † ॥ २८ ॥ प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ २९ ॥ ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥३०॥

---

* चित्तान्तरदृश्ये बुद्धेरिति क्व चित् पाठः ।

† दुक्तं यथेति पाठान्तरम् ।

तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ३१ ॥ ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ३२ ॥ क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ३३ ॥ पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥ ३४ ॥

इति श्रीपातञ्जले योगशास्त्रे कैवल्यपादश्चतुर्थः सम्पूर्णः ॥

समाप्तश्च सूत्रपाठः ॥

——:o:——

